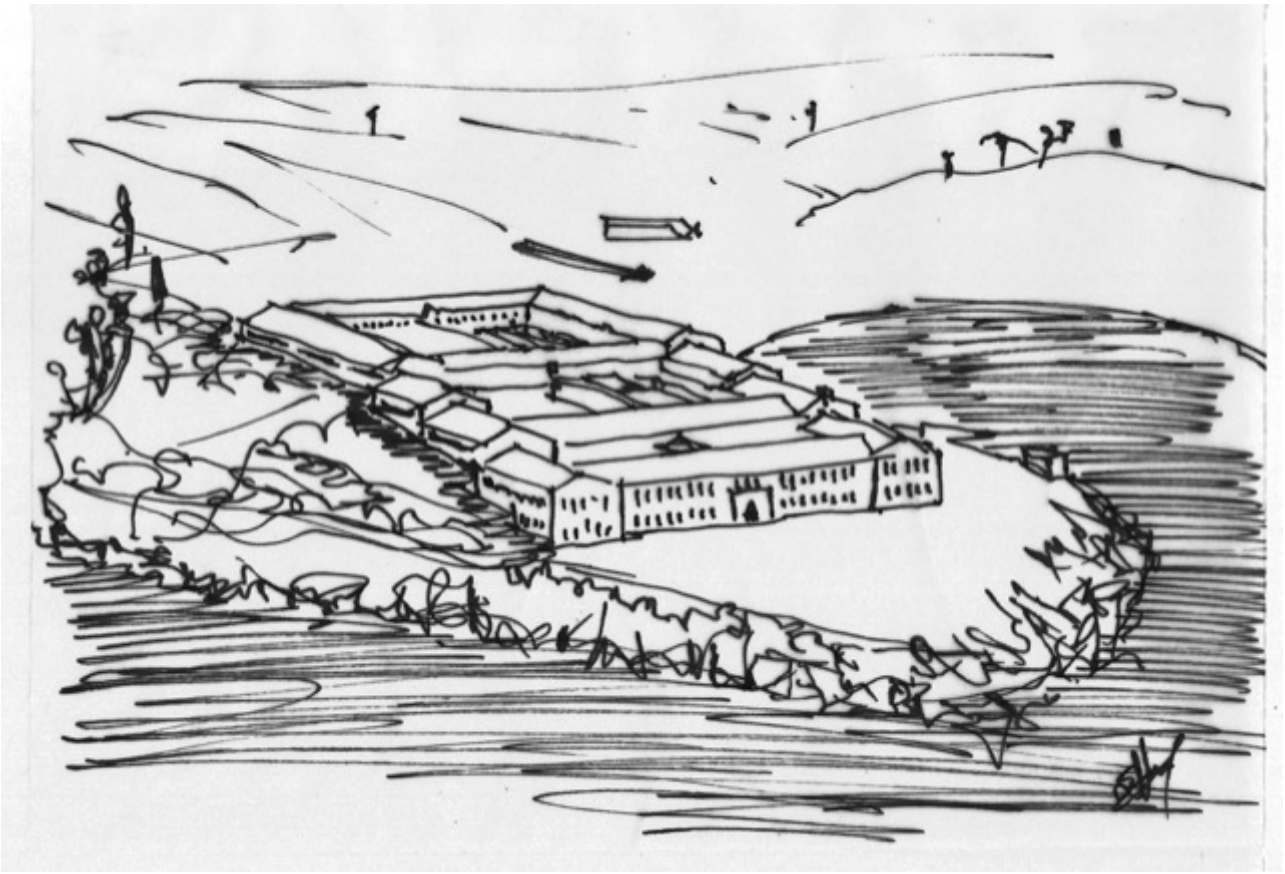
Archetype

Από τη μνήμη στο μνημείο και αντίστροφα

Σίσσυ Μανουσάκη - 25/10/2021

Οι υλικές και άυλες αποδείξεις της μνήμης

Σίγουρα όταν αναφερόμαστε στον όρο «μνήμη», κάθε ένας από εμάς μπορεί να σκεφτεί διάφορους ορισμούς. Η αλήθεια είναι ότι αφορά τον κάθε έναν ξεχωριστά, ομάδες στις οποίες ανήκουμε, αλλά και την κοινωνία στο σύνολό της. Ποιο είναι όμως το σημείο αυτό στην ιστορία όπου μια στιγμή[1], από «ατομική εμπειρία», περνάει στην ιστορία;

Σύμφωνα με τον κοινωνιολόγο Maurice Halbwachs (1964), ακόμα και οι αναμνήσεις που θεωρούμε ως «προσωπικές» έχουν μια κοινωνική διάσταση. Αυτό προκύπτει από αυτό που αναφέρθηκε και παραπάνω. Την ιδιότητα αυτή ακριβώς ενός ατόμου να αποτελεί μέλος/μέρος μιας, ή ορθότερα, πολλών ταυτόχρονα ομάδων.

Έτσι, αυτή τη στιγμή τη χρονική, ενώ νομίζουμε ότι αφορά εμάς προσωπικά, τελικά αφορά ένα σύνολο ατόμων. Μια ομάδα. Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι μια ξεχωριστή/ιδιαίτερη στιγμή που αφορά την οικογένειά μας, την παρέα μας κ.ο.κ., αποτελεί και για την «ιστορία» μια ξεχωριστή στιγμή.

Με άλλα λόγια, αν και «ιδιαίτερες», δεν αποτελούν στοιχεία που θα αποτυπωθούν στη «συλλογική μνήμη».

Πώς όμως μπορούμε να βρούμε στοιχεία που κάνουν τις ιστορικά σημαντικές στιγμές να αποτελούν στιγμές της συλλογικής μνήμης; Μπορούν να καθοριστούν τα κριτήρια αυτά που πρέπει να πληρούνται για να περάσει μια μνήμη στην ιστορική «αιωνιότητα»; Τι βαραίνει τελικά; Οι συνθήκες που επικρατούν, οι συνθήκες που οδήγησαν σε αυτή τη στιγμή, ιδιαιτερότητες των ατόμων ή της ομάδας που βίωσε αυτή τη στιγμή; Ή είναι ένα πιο περίπλοκο και πολύπλοκο σύμπλεγμα αιτιών;

Στην προσπάθεια να απαντηθούν αυτά τα ερωτήματα, θα χρησιμοποιήσουμε τη μνήμη από τη δικτατορία που επιβλήθηκε την 21η Απρίλη του 1967 και τα μνημεία που άφησε πίσω της, όπως ήταν η Γυάρος, τόπος εξορίας και φυλάκισης κομμουνιστών και πρωτοπόρων αγωνιστών.

Πριν ξεκινήσει ο προβληματισμός για τα παραπάνω, πρέπει να προσδιοριστεί ο όρος «συλλογική μνήμη». Έτσι, θα κρατήσουμε τον εξής μεστό και σαφή ορισμό του Σ. Σταυρίδη[2], όπου αναφέρει ότι «συλλογική μνήμη είναι σε τελευταία ανάλυση τόπος παραγωγής κοινά αναγνωρίσιμων νοημάτων». Αυτό το κοινό αναγνωρίσιμο νόημα λοιπόν, στους τόπους εξορίας, είναι η αντίσταση αυτών των εξόριστων, ο αγώνας τους για έναν κόσμο δίκαιο, και η υπεράνθρωπη δύναμη που άντλησαν από αυτό τον αγώνα.

Ο τόπος που έλαβαν χώρα αυτά τα νοήματα, είναι λοιπόν ένας ιστορικός τόπος.

Αν και το εγχείρημα των τόπων εξορίας είχε αρχίσει πολύ νωρίτερα στην Ελλάδα, κατά τη διάρκεια της 7χρονης δικτατορίας κορυφώθηκε. Γράφει ο Μαργαρίτης[3]: «Η επτάχρονη περίοδος της Χούντας γνώρισε την αποθέωση του συστήματος του εγκλεισμού. Η Γυάρος ήταν το μεγάλο νέο ιερό της. Νησί άγονο και ξερό, είχε όλα τα προσόντα της Μακρονήσου χωρίς όμως να φέρει το κακό της όνομα. […] Κοντά, ενίοτε δίπλα στους αρχαίους κόσμους, προστέθηκε ετούτος ο τύπος μνημείου: οι φυλακές και τα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Δείγμα ποιότητας ενός καθεστώτος που γεννήθηκε στη σκέπη του δωσιλογισμού και της προδοσίας και που για χρόνια κράτησε τη χώρα σε έναν μεσαιωνικό σκοταδισμό».

Το 2001 η Γυάρος χαρακτηρίστηκε ως ιστορικός τόπος, και όλα τα κτίριά της μνημεία διατηρητέα. Βέβαια, το 2011 αποχαρακτηρίστηκε το μεγαλύτερο μέρος του νησιού, αφήνοντας μόνο 2.500 στρ. χαρακτηρισμένα.

Γιατί έπρεπε -και επιβάλλεται να υλοποιηθεί στην πράξη- να χαρακτηριστεί το νησί της Γυάρου στο σύνολό του ως ιστορικός τόπος;

Οφείλεται στο ότι ήταν τόπος εξορίας και εγκλεισμού ή σε κάποια άλλη ιδιαιτερότητα;

Η Γυάρος πρώτα ιδρύθηκε ως φυλακή και μετέπειτα απέκτησε τα «υλικά» χαρακτηριστικά μιας φυλακής, όπως τα συρματοπλέγματα, τα πολυβολεία κλπ. Μάλιστα, τα κατασκεύασαν οι ίδιοι οι φυλακισμένοι, και πιο συγκεκριμένα οι κρατούμενοι που ήρθαν από το τάγμα Σκαπανέων του Αγίου Νικολάου Κρήτης (Απρίλιος 1947). Έτσι, το 1947 πρωτοϊδρύεται η φυλακή της Γυάρου, για να χρησιμοποιηθεί ως ακόμη ένα όργανο της αστικής εξουσίας κατά του αγώνα του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας[4].

Στη Γυάρο εξορίστηκαν άνθρωποι που διαφωνούσαν με το «καθεστώς». Αυτό που τους προσέφερε το νησί αυτό, ήταν η απομάκρυνση, η ξεραΐλα, και συνεπώς η δυνατότητα ακόμη μεγαλύτερης απόκρυψης (από την κοινή γνώμη) του τι συντελούνταν εκεί.

Σ’ αυτό το νησί «έλαβαν χώρα» άπειρες μνήμες. Μνήμες από προσωπικές μαρτυρίες και βιώματα έως μνήμες από μαζικά γεγονότα.

Σε αυτό το νησί γράφτηκαν μαύρες σελίδες στην ιστορία. Η επιβολή της εξουσίας με αυτό τον τρόπο ως μια συνιστώσα, μαζί με αυτήν της αντίστασης των εξορίστων ως την άλλη, καθιστούν τη Γυάρο ιστορικό τόπο. Η ιστορία, ως αντικειμενικός παράγοντας, με τη συνισταμένη της συλλογικής μνήμης, δημιουργούν τον ιστορικό αυτόν τόπο. Οι μνήμες αυτές, ακριβώς αυτά τα παρελθόντα βιώματα, προσθέτουν την ιστορικότητα σε τούτο τον τόπο. Το ότι εκεί εξορίστηκαν, βασανίστηκαν, φυλακίστηκαν και πέθαναν κομμουνιστές και άλλοι αγωνιστές για τα «πιστεύω» τους, επειδή πάλεψαν για μια άλλη κοινωνία, και γιατί αυτό όχι απλά δεν ήταν αρεστό στο σύστημα αλλά ήταν και επικίνδυνο. Αυτό καθιστά τη Γυάρο ιστορικό τόπο.

Η «στιγμή» αυτή όπου οι χιλιάδες κρατούμενοι ξεπέρασαν τα ανθρώπινα όριά τους, άντεξαν και μάλιστα έχτισαν οι ίδιοι τις φυλακές τους και τα κτίρια στα οποία μετά βασανίζονταν, ήταν η «στιγμή» αυτή στον

ρου της ιστορίας όπου ο χρόνος σταματάει και η ανθρώπινη υπόσταση εξυψώνεται.

Αυτή η εξύψωση, αυτά τα βιώματα καθιστούν και τα κτίρια αυτά μνημεία. Όχι από τη σκοπιά της συναισθηματικής φόρτισης, η οποία υπάρχει και έχει περάσει μέσα στην υλικότητά τους. Από τη σκοπιά της ιστορίας, από τη σκοπιά τού ότι στη Γυάρο, όπως ορίστηκε παραπάνω, έλαβαν χώρα αυτά τα κοινά νοήματα, έλαβε χώρα η ιστορία. Δεν είναι η ιδιαίτερη αρχιτεκτονική τους, κάποια ξεχωριστή κατασκευαστική τεχνοτροπία ή κάποιο καλλιτεχνικό στοιχείο που τα καθιστά μνημεία. Αν, για παράδειγμα, το τεράστιο και επιβλητικό κτίριο των φυλακών της Γυάρου το βρίσκαμε πανομοιότυπο σε μια καταπράσινη κοιλάδα, ως ένα σωφρονιστικό ίδρυμα όπως τόσες και τόσες φυλακές, μάλλον δε θα ήταν και πάλι μνημείο.

Εδώ, λοιπόν, η μνήμη κάνει το μνημείο.

Όμως, όταν σε κάποια χρονική στιγμή στο μέλλον, κανένας από αυτούς που έζησαν ή βασανίστηκαν εκεί δε θα ζει, και κανένας συγγενής δε θα υπάρχει που να τα άκουσε ο ίδιος και να τα θυμάται ιδίοις ωσί, τότε θα πάψουν να είναι μνημεία; Η απάντηση είναι άμεση. Όχι. Έγιναν μνημεία λόγω της μνήμης. Από αυτή τη (μελλοντική) στιγμή και μετά, το μνημείο είναι αυτό που θα προκαλεί τη μνήμη. Είναι η στιγμή εκείνη που ξεκινά η αντίστροφη διαδικασία. Από το μνημείο γίνεται η αφετηρία και καταλήγουμε στη μνήμη. Θα μπορούσαμε να καταλήξουμε στο εξής συμπέρασμα: όταν η άυλη απόδειξη περνά στην ιστορία αφήνοντας πίσω της μια υλική, τότε η υλική «μετουσιώνεται» σε υλικό φορέα της ιστορίας, άρα μνημείο. Όταν υπάρχει λοιπόν αυτή η υλική «απόδειξη» της ιστορίας, οφείλουμε να τη διαφυλάξουμε, ώστε να διαφυλάξουμε και τη μνήμη. Άρα, την ίδια την ιστορία.

Με άλλα λόγια, η μνήμη παράγει τα μνημεία, δηλαδή τους υλικούς φορείς της, και αυτά μετά με τη σειρά τους «συντηρούν» αυτή τη μνήμη, επιδεχόμενα φυσικά κάθε φορά νέες ερμηνείες, νέα νοήματα, ανάλογα με την προσέγγιση, τους κοινωνικούς συσχετισμούς, την ιστορική φάση του «παρόντος», κ.α.

Αυτό φυσικά δε συνεπάγεται ότι όταν δεν υπάρχει αυτή η υλική απόδειξη, το μνημείο, δεν υπάρχει και η ιστορία. Κοινώς δεν σημαίνει πως ότι δεν ζήσαμε οι ίδιοι, ούτε μπορούμε να δούμε πού συντελέστηκε, δε συνέβη κιόλας. Η ιστορία καταγράφεται, και έτσι το βιβλίο, ο γραπτός λόγος, δύναται να τη διαφυλάξει για πάντα. Όμως αυτό δε μας απαλλάσσει από την υποχρέωση να συντηρούμε, προστατεύουμε και διαφυλάσσουμε τέτοια μνημεία, ισοβαρώς φυσικά με την υποχρέωση να μαθαίνουμε και να διδασκόμαστε την ιστορία.

Άλλωστε, είναι -κατά τη γνώμη της συγγράφουσας- μνημείο, όχι μόνο ό,τι κατασκευάστηκε από τον άνθρωπο, αλλά και ό,τι χρησιμοποίησε ο ίδιος, ό,τι μπόρεσε να εργαλειοποιήσει για να πετύχει τον σκοπό του, ο οποίος συντελέστηκε κατά την προηγούμενα αναφερόμενη ιστορικά «ξεχωριστή στιγμή». Όταν κάποιος διαβάζει τις αφηγήσεις και τις μαρτυρίες από τη «Γιούρα», ανατριχιάζει, απορεί, θυμώνει. Είναι αυτές οι μαύρες στιγμές στην ιστορία, όπου, ακόμα και να μην έχεις πατήσει το πόδι σου στο Θανατονήσι αυτό, νιώθεις σαν να έχει εγγραφεί στο DNA σου ο πόνος. Σαν να είναι τόσο γνωστό αυτό το βίωμα, αλλά και τόσο μακρινό.

Αυτός είναι και ο υπέρτατος σκοπός που υπηρετεί η προστασία των μνημείων. Διαφυλάσσοντας τέτοια μνημεία, διαφυλάσσεις την ιστορία. Αντίστροφα, το να καταστρέφεις τέτοια μνημεία, είναι προσπάθεια να καταστρέψεις τεκμήρια της ιστορίας. Και όποιος καταστρέφει τεκμήρια της ιστορίας, θέλει να «ξαναγράψει» την ιστορία, να την παραχαράξει. Ίσως κάτι τέτοιο είναι και η ενδόμυχη επιθυμία εκείνων που αποχαρακτήρισαν το μεγαλύτερο μέρος της Γυάρου, ίσως αυτός είναι ο μελλοντικός σκοπός τους.

Κλείνοντας, θα αναφέρω τούτο εδώ, του Σ. Σταυρίδη, που είναι ιδιαίτερα επίκαιρο τώρα: «Και σήμερα όσο ποτέ, τούτος ο κόσμος της φρίκης δε πρέπει να παραδοθεί στην ταξινομητική εξημέρωσή του. Σε εποχές κινδύνου είναι που ξεπετιέται η αλήθεια του παρελθόντος ως διαρκής αποτίμηση. Στο όνομα αυτού του κόσμου και των ανθρώπων που τον έζησαν, ας είναι τούτες οι εικόνες όχι ένα μνημόσυνο αλλά μια συνεισφορά στον αγώνα για να σκεφτούμε έναν άλλο κόσμο»[5].

Σημειώσεις.

1. Στο παρόν κείμενο, όταν χρησιμοποιείται ο όρος στιγμή νοείται ως μια περίοδος που εξετάζεται

στη διάρκεια της ανθρώπινης ιστορίας. Αυτό μπορεί να είναι κάποιες ώρες, μέρες ή και χρόνια ολόκληρα. Και αυτό γιατί στη γραμμή της ιστορίας αποτελούν μια «στιγμή».

2. Σ. Σταυρίδης, «*Η σχέση χώρου και χρόνου στη συλλογική μνήμη*», από την έκδοση «Μνήμη και εμπειρία του χώρου», εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.

3. Μαργαρίτης Γιώργος, «*Μνημεία του πρόσφατου χτες*» από το «Τόποι εξορίας _ Ένα σημερινό βλέμμα», Εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009, σελ. 20.

4. «Γ*ιούρα _ Ματωμένη βίβλος*.». (Από την επανέκδοση εκείνη του εκδοτικού Νέα Ελλάδα του 1952 με βάση το πρωτότυπο, Όπως αυτό φυλάσσεται στο Αρχείο της ΚΕ του ΚΚΕ), Εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2020, σελ.7.

5. Σταυρίδης Σταύρος, «Εικόνες - σκέψεις;» από το «*Τόποι εξορίας _ Ένα σημερινό βλέμμα*», Εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009, σελ.14.